

МЕМОАРСКА ГРАЂА У АРХИВУ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Сажетак: Мемоарска грађа представља вриједан историјски извор који обухвата усмена и писана сјећања појединаца или група, прикупљена путем интервјуа, рукописа, дневника и других личних записа. Овај вид грађе често допуњује званичне документе и архивску грађу, нарочито у случајевима када примарни извори нису доступни или су дјелимично сачувани. Упркос одређеним методолошким изазовима, као што су аутореклексија, временска дистанца и селективност у описивању догађаја, ова врста грађе остаје непроцењив извор за истраживање политичке, културне и социјалне историје, односно пружа дубљи увид у историјске догађаје, друштвене прилике и личне перспективе учесника.

Архив Републике Српске, кроз дјеловање Архива Босанске Крајине, посједује богату збирку мемоарске грађе, која највећим дијелом обухвата сјећања припадника радничког покрета и учесника Народноослободилачког рата. Ова збирка садржи мемоаре који документују политичке, војне и друштвене процесе, али и свакодневни живот. У раду се анализирају методе прикупљања, валоризације и обраде мемоарске грађе, као и њен значај за разумијевање историјских процеса и очување културне баштине.

Кључне ријечи: мемоарска грађа, усмена историја, историјски извори, Архив Републике Српске, раднички покрет, Народноослободилачки рат.

Специфичности и одлике мемоарске грађе

Са архивистичко-документалистичког становишта мемоарску грађу чине сва сјећања – усмена и писана, циљано сакупљана (интервјуима са тзв. ауторима сјећања, као и прикупљањем писаних сјећања) или прибављена као већ сачињена од аутора. Дакле, ову грађу чине снимљена усмена сјећања појединаца или групе људи (која спадају у домен тзв. oral history).¹ С друге стране, мемоарску литературу чине писани мемоарски записи, цјеловити мемоари, записи, као и дневници и дневничке биљешке.²

Почетак биљежења мемоара везује се за период антике, а потреба за мемоарском грађом се одржала све до данашњег дана.³ Овај тип архивске грађе почиње организовано да се прикупља тек у 18. вијеку. Међу првим државама које су прикупљале мемоарску грађу некњижевног карактера била је Русија,

¹ Бојан Ђорђевић, Научна конференција Библиоинфо – 55 година од покретања наставе библиотекарства на високошколском нивоу, Београд 2017, 65.

² *Priručnik iz arhivistike*, glavni urednik: Bernard Stulli, Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije, Zagreb 1977, 162.

³ Исто

нарочито након Октобарске револуције. У првој половини 19. вијека Друштво српске словесности започиње прикупљање мемоарске грађе са циљем очувања националне историје и идентитета. Након завршетка Другог свјетског рата југословенски архиви масовно раде на прикупљању овог типа архивске грађе.⁴

Упркос субјективности, мемоарска грађа представља, уз изворне документе и периодичку, важан извор за проучавање политичке и културне историје. Поред историјских и специјализованих архива, мемоарска грађа се често чува и у библиотекама и музејима.

Под мемоарима подразумевамо записе које су учесници или савременици догађаја написали о њима или о истакнутим појединцима са којима су долазили у контакт. Творац грађе, аутор мемоара, има потпуну слободу приликом представљања и тумачења историографских чињеница и својих личних искустава, уобличавања текста и одабира тема које ће се у записима описивати. Како мемоари по својој структури и садржини садрже многобројне стварне историјске податке, нарочито се истиче њихова сазнајна функција, па се може тврдити да су, поред дескриптивног, и информативног карактера. Често се мемоари поистовјећују са аутобиографијама, од којих би их, ипак, требало разликовати, јер не стављају акценат на приватан живот творца грађе.⁵ Упркос овој разлици, наратор неријетко приказује чињенице и догађаје кроз своју персоналну призму сјећања и обликује их по сопственом нахођењу. Вјеродостојност историјске слике коју нам аутор пружа зависи од ауторефлексије, реалне спознаје догађаја и аутоцензуре, односно у којој мјери је аутор спреман да објективно прикаже сопствени или туђи живот.⁶

Прворазредни ресурс за проучавање историјских прилика представљају грађа и личне биљешке службеника, чиновника, официра. Аналитичка вриједност ових извора појачана је чињеницом и напором аутора да на њима својствен начин казују о ратним и револуционарним догађајима, да их описују и по “други пут” виде, оцијене и процијене.⁷

Мемоарска грађа је често и данас предмет полемике међу историчарима и архивистима. Док неки сматрају да она по својој вриједности не представља битан ресурс историјских чињеница, други су чврстога става да је овај тип грађе важан и вјеродостојан извор за изучавање и допуне постојећих знања о прошлости, нарочито усљед несачуваности или некомплетности друге архивске грађе.

Посматрана као историјски извор, мемоарска грађа се јавља у два вида: као допуна постојећој изворној грађи и као основна изворна грађа, тј. извор првог реда. Многи фондови партијске и друге провенијенције су, усљед турбу-

⁴ Лариса М. Костић, “Мемоарска и епистоларна грађа као извор за књижевну историју: архивистичко-документалистички приступ” (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 2023), 37.

⁵ Исто, 36.

⁶ Исто, 37.

⁷ Исто, 37–38

лентних историјских дешавања, дијелом или потпуно уништени. Осим тога, низ догађаја, нарочито из периода дјеловања илегалне КПЈ, није никада ни забиљежен. Записивало се само оно најнужније, док је устаљена пракса била да се записници са састанака и конференција подносе уживо. Такође су врло ријетки документи који говоре о раду Партије, саставу њених и других руководстава и организација, њиховој националној или друштвеној структури. У наведеним примјерима мемоарска грађа је једини извор из ког истраживач може да прикупи жељене податке.⁸

За разлику од већине других историјских извора, мемоарска грађа настаје знатно касније од времена када се дешавају догађаји о којима се говори. Због тога су примјетне одређене особености података садржаних у мемоарској грађи које би требало поменути: приликом вредновања овог типа историјских извора не може се занемарити присуство субјективности у њима. Лично профилисана сјећања проистичу из чињенице да је аутор и сам био учесник у историјском збивању. Понекад се дешавало да учесници, гледајући протекле процесе ретроактивно и са одређене временске дистанце, обogaћени новим знањима и искуствима, занемаре конкретне историјске ситуације и специфичности. Присуство елемената субјективности аутора је немогуће у потпуности уклонити упркос напорима аутора да буду у што већој мјери објективни приликом давања сјећања, међутим ово не умањује значај мемоарске грађе за историјска истраживања, већ једино обавезује истраживаче да се критички односе према мемоарској грађи као историјском извору.⁹

Аутентичност, субјективност, недоследност, фрагментарност и произвољност писања – још неке су од карактеристика које разликује овај тип грађе од других историјских извора. Слободна воља приликом писања или давања исказа доводи до тога да аутори сјећања међу преопширним описима понекад дају мало фактографских детаља. Приликом описивања протеклих догађаја настоје да превише субјективно, политички, идеолошки или просто описно, обоје сам догађај, те занемаре конкретне чињенице и специфичности.¹⁰

Историја прикупљања и обраде мемоарске грађе на подручју бивше Југославије

Значај мемоарске грађе зависи и од начина на који се до њих дошло – како и у које сврхе, ко их прикупља и у каквим условима. Препорука је да грађу прикупља стручна особа која је такође и познавалац датих историјских догађаја. Говорећи о нашој савременијој историји, изузетан значај овај тип грађе има приликом изучавања локалитета, бригада, одреда, историје фабрика и радничких покрета, (илегалне) Комунистичке партије, рада предратних државних служби, биографија истакнутих историјских личности. Употреба искључиво

⁸ Исто, 40.

⁹ Исто, 40.

¹⁰ Исто, 42.

архивских извора провенијенције органа и организација које су се политички и идеолошки изразито непријатељски односиле према било каквом револуционарном покрету, а таква грађа је доминантна, стварала би код корисника нерационалан утисак о покрету и његовим стварним акцијама. Фрагментарно сачувани историјски извори, њихова врста и садржај, приморавају архивске установе и институције да заједнички обогате историјске изворе и тако допринесу стварању повољнијих услова за свестраније и објективније изучавање новије историје.¹¹

Међу првим подухватима прикупљања мемоарске грађе била је акција Архива Централног комитета СКС-а

који је још 1952. и 1953. организовао на читавом подручју Србије прикупљање мемоарске грађе из историје радничког покрета и народно-ослободилачког рата. По скоро свим градовима организовани су састанци са старим учесницима радничког покрета, некадашњим члановима Српске социјалдемократске партије, који су давали изванредне податке за прву деценију овог века. Исто тако бројни учесници испричали су своја сећања на период између два рата, као и на време народноослободилачке борбе. Ова сећања, и поред неких слабости, веома су значајна, па су их архивске установе прекуцале или ксероксирале. Тако је створена солидна база са које се ишло даље.

Међутим, иницијативу за прикупљање мемоарске грађе и сјећања уопштено, по први пут дао је Савез бораца 1947. године. Сјећања су прикупљана организовано од стране историјских одјељења при републичким централним комитетима, која су касније прерасла у институте.¹²

Историјски архив Београда такође започиње организовано прикупљање мемоарске грађе 1956. године у оквиру Одељења за раднички покрет и НОП Београда. Ово одељење је радило на прикупљању сјећања све до 1969. године, када је укинута, међутим, са овим активностима Историјски архив наставља након 1978. године.¹³

У Хрватској је 1949. године основано Хисторијско одјељење ЦК СКХ са задатком да организује прикупљање документације о развоју револуционарног радничког покрета, КП и НОБ у Хрватској, а за овај посао ангажовани су сви срески комитети и организација Савеза бораца, у коме је основана и Секција за сакупљање историјских докумената. 23. октобра 1949. формирала је Комисију за сакупљање повијесних докумената, у чији су састав улазили представници друштвено-политичких организација (Савез бораца, Народни фронт, АФЖ, Народна омладина, Савез синдиката, Савез ратних војних инвалида, ЈА) и Савеза културно-просвјетних друштава. Земаљски комитет Савеза бораца организовао је прикупљање документације путем “упитника”, који су за ову намје-

¹¹ Исто, 42–43.

¹² Исто, 45.

¹³ Исто, 46

ну штампани у Војном музеју у Београду. Такође, одштампан је “Podsjetnik za upisivanje historijskih događaja iz NOB- a na području kotara i grada”.

Основане су и комисије и групе за историју при окружним комитетима радничког покрета, са задатком прикупљања докумената из своје области. Те комисије су имале своје секретаре и настојало се да они буду историчари. Сав оригинални материјал који су те комисије прикупиле морао је бити сређен и попуњен изјавама и сјећањима живих учесника. На тај начин су у великој мјери помогли Комисији за историју при ЦК СКХ, чији је задатак био да изврши реконструкцију партијских организација у међуратном и ратном периоду.

До 1952. године скоро сва документација везана за револуционарни раднички покрет достављена је Хисторијском одјељењу ЦК СКХ. Касније, оснивањем Архива за историју радничког покрета 1957. године, тај материјал прелази у његову надлежност. У октобру 1961, одлуком Извршног комитета ЦК СКХ и Извршног одбора Главног одбора ССРН Хрватске, основан је Институт за историју радничког покрета Хрватске у Загребу, у чијем је саставу био Архив за историју радничког покрета, са свом документацијом коју је прикупила Историјска комисија ЦК СКХ. То се односи посебно на документацију из административног апарата старе Југославије, синдикалних организација, као и структура усташке државе. Осим прикупљања оригиналне грађе, Архив за историју радничког покрета радио је и на откупу мемоарске грађе од живих учесника, што је био само наставак покренутог организованог рада Хисторијске комисије ЦК СК Хрватске. Архив је тада имао око 600 прикупљених сјећања, 112 изјава о студентском покрету између два свјетска рата, 1478 извјештаја из НОБ-а и 17 студија (елабората).¹⁴

Методологија прикупљања и обраде мемоарске грађе

Процес прикупљања мемоарске грађе у виду личних успомена укључује неколико битних корака, који се одвијају кроз три фазе:

1. фаза

- припрема: тражење одговарајућег испитаника, истраживање подобности испитаника и припрема питања.

2. фаза

- интервјуисање: састоји се од усменог или писменог излагања сјећања. Вођење и снимање интервјуа помоћу вођења стенограма, те аудио и/или видео опреме.

3. фаза

- двострука редакција текста и његова ауторизација.
- транскрипција и архивирање: преписивање интервјуа и чување снимка и транскрипата у архивским репозиторијумима.

¹⁴ Ana Šlibar, Мемоарска грађа у Архиву Института за историју радничког покрета Хрватске, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 7 No. 3, 1975.

Према начину прикупљања, сјећања могу бити појединачна и групна. Приоритет се обично даје појединачним сјећањима.¹⁵

Приликом обраде мемоара, информативна средства могу да се израђују у више облика. Један од типичних описа мемоарских записа изгледа овако:

- хронолошка ознака и мјесто настанка сјећања,
- сигнатура,
- аутор сјећања – презиме и име у номинативу,
- наслов,
- кратак садржај,
- спољне особине документа¹⁶

У прошлости је прикупљање мемоара био педантан и често мукотрпан процес. То су првенствено били рукописи или стенограмски записи, који су запримани и сачувани на неколико начина:

1. донације рукописа: историјски гледано, архиви и библиотеке би тражили мемоаре путем личних веза, формалних захтјева и јавних апела. Појединци или њихове породице би донирали руком писане или куцане мемоаре библиотекама, архивима или историјским друштвима. Ове институције би чувале рукописе, често их чувајући у окружењима са контролисаном климом како би спријечиле пропадање. Данас се донирање често спроводи путем дигиталних кампања, друштвених медија и партнерстава са организацијама заједнице, допирући до шире и разноврсније публике.

2. издаваштво: неки мемоари су објављени као књиге, било од стране комерцијалних издавача или приватним путем. Објављени мемоари су доступни широј публици.

3. писма и преписке: Збирке писама и личне преписке понекад су служиле као мемоари, пружајући детаљне извјештаје о животу и искуствима појединца. Ове збирке су често чувале породице или их поклањале архивима.

Данас је прикупљање мемоара трансформисано дигиталном технологијом, чинећи га доступнијим широј публици. Тако данас постоје дигиталне платформе доступне широј јавности, а које су специјализоване за прикупљање мемоарске грађе.

Валоризација мемоарске грађе

Архивистичка пракса бивше Југославије познавала је само сљедеће критеријуме за вредновање грађе: вријеме настанка грађе, њен садржај и аутора, односно творца грађе. Данас је неопходна примјена много већег броја критеријума као што су, поред наведених, степен сачуваности грађе, њена аутентич-

¹⁵ *Priručnik iz arhivistike*, glavni urednik: Bernard Stulli, Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije, Zagreb 1977, 167.

¹⁶ Лариса М. Костић, “Мемоарска и епистоларна грађа као извор за књижевну историју: архивистичко-документалистички приступ” (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 2023), 47.

ност, репрезентативност, специфичност садржине, догађаја или ликова о којима говори, утицај временске дистанце, географски оквир и унутрашње и спољне ознаке – језик и писмо.¹⁷

Методe презентовања збирки мемоарске грађе

Архиви користе различите методе да јавности презентују различита лична сјећања:

1. изложбе: вођене изложбе приказују одабране предмете из колекција личних сјећања, често праћене интерпретативним текстовима и мултимедијалним елементима.

- примјер: Национални музеј америчке историје Смитсоњијан (National Museum of American History) често организује изложбе које укључују лична писма, дневнике и фотографије које дочаравају детаље о америчком животу.¹⁸

2. дигитални архиви: многи архиви дигитализују своје колекције и чине их доступним на мрежи путем база података и дигиталних експоната који се могу претраживати.

- примјер: Europeana, дигитална платформа за културно наслеђе, омогућава приступ милионима дигитализованих предмета из европских архива, укључујући лична писма и фотографије.¹⁹ Такође, Архив Републике Српске је примјер добре праксе, будући да је дигитализована архивска грађа (што укључује и мемоарску грађу, збирку фотографија, итд.) преко платформе Архипедија веома доступна.²⁰

3. образовни програми: архиви развијају образовне програме засноване на личним збиркама сјећања како би ангажовали ученике и наставнике.

- примјер: фондација Шоа на Универзитету Јужне Калифорније, као и Кућа Ане Франк у Амстердаму користе своју обимну колекцију свједочења особа које су преживјеле холокауст, те помоћу њих креирају образовне материјале и програме.

4. публикације и истраживања: архиви и друге институције објављују књиге, чланке и истраживачке извјештаје на основу својих збирки, истичући значајне налазе и приче.

- примјер: мемоарска грађа београдских Јевреја²¹ представља значајан допринос разумијевању не само јеврејске заједнице, него и даје упе-

¹⁷ Лариса М. Костић, “Мемоарска и епистоларна грађа као извор за књижевну историју: архивистичко-документалистички приступ” (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 2023), 50–51.

¹⁸ National Museum of American History (si.edu)

¹⁹ Otkrijte europsku digitalnu kulturnu baštinu | Europeana

²⁰ Архипедија & Access to Memoгу – Архипедија (arhipedija.com)

²¹ Зборник 6, Студије архивска и мемоарска грађа о историји Јевреја у Београду, Јеврејски историјски Музеј-Београд, 1992.

чатљиву слику о друштвено-политичким приликама у Београду током прве половине 20. вијека.

Чување мемоарске грађе

Очување историјских материјала укључује неколико техника како би се осигурала њихова дуговјечност и приступачност:

1. физичко очување: за физичке материјале као што су писма, дневници и фотографије, архиви користе складиште под контролом климе, фасцикле и кутије без киселине и технике конзервације како би спријечиле пропадање.

2. дигитално очување: дигитални материјали се чувају кориштењем висококвалитетног скенирања, креирања метаподатака и употребе стратегија дигиталног очувања како би се обезбиједио дугорочан приступ и спријечено губитак података.

Збирка мемоарске грађе у Архиву Републике Српске

Збирка мемоарске грађе²² у Архиву Републике Српске настала је дјеловањем Архива Босанске Крајине.²³ Ова збирка садржи мемоарске записе сакупљене кроз интервјуе, преузимања ауторских рукописа и другим путем, скупљаних у периоду од 1951. до 1991. године. Углавном се ради о сјећањима учесника радничког покрета у Босанској Крајини између два рата и Народноослободилачког рата на подручју окупираних Југославије, са фокусом на Босанску Крајину. Поред сјећања са том тематиком, у Збирци се налази и знатан број појединачних мемоарских записа који се односе на историјате рада различитих друштава, мјеста Босанске Крајине од аустроугарске окупације до краја Другог свјетског рата, значајне личности, грађански, приватни и привредни живот, националне мањине и њихове дјелатности итд. Збирка је распоређена у 17 кутија, те је дјеломично дигитализована и објављена на платформи “Архипедија”. Збирка мемоарске грађе даје детаљнију слику о приликама у Бањој Луци између два свјетска рата, као и о периоду током Другог свјетског рата. Тако

²² Збирка мемоарске грађе је заведена у Архиву Републике Српске под сигнатуром BA ARSBL 0209

²³ Архив града Бањалуке основан је рјешењем Народног одбора града Бањалуке, број 4735 од 20. априла 1953. године, са локацијом у згради Народног одбора, бившој Банској управи Врбаске бановине. По одобрењу Извршног вијећа Народне Републике Босне и Херцеговине, број 1719–14 од 30. маја 1956. године, Архив града Бањалуке прераста у Срески архив у Бањалуци. У вријеме започете реформе територијалне организације у ФНРЈ и НР Босне и Херцеговине 1963. године, када долази до укидања срезова (период ликвидације срезова трајао је од 1963. до 1966. године), Срески архив у Бањалуци прераста у регионалну установу под називом Архив Босанске Крајине. Архив Босанске Крајине престаје да постоји интеграцијом у Архив Републике Српске 1993. године.

нпр. имамо забиљежене прилике у Бањалучкој гимназији током рата (1941–1945).²⁴

Веома је интересантан рад на прикупљању мемоарске грађе који се одвијао на иницијативу Милана Вукмановића, тадашњег директора Архива Босанске Крајине. Наиме, он је у својим дневничким записима оставио биљешке о начину прикупљања мемоарске грађе. Прикупљање се одвијало личним контактом Вукмановића са важнијим друштвено-политичким радницима и учесницима НОБ-а. Ти разговори нису увијек уродили плодом, јер је било случајева одбијања сарадње са Архивом, али је, ипак, било више примјера успјешне сарадње. Током 1974. године, између осталих, изјаве су дали Бранко Суручић, Драго Мажар, Теофик Афган (донио је изјаву свог оца), Нико Јуринчић и остали. Вриједи напоменути и дигитализовану и објављену биографију Касима Хацића²⁵ и сјећање на Вељка Чубриловића²⁶.

Након дуготрајних преговора, у марту 1974. године Вељко Ђорђевић је пристао да са својим братом Светом дође у Архив, како би дали своју перспективу предратног радничког покрета. Милан Вукмановић је такође посјећивао и чланове породица истакнутих личности, те је тако 20. марта 1974. године од Мубере Берке Гвожђар прикупио сјећања на њеног мужа Абдуселама Гвожђара.

Нису ријетки примјери особа попут Секе Маслеше, која је, поред својих сјећања, Архиву поклонила и веома вриједне фотографије.²⁷ Таквом праксом омогућено је формирање Збирке мемоарске грађе, као и Збирке фотографија. На стотине прикупљених сјећања су допринијела да се значајан историјски период сачува од заборава, те да се добије бољи увид у историју Бањалуке и Босанске Крајине.

Значај мемоарске грађе

Збирке мемоарске грађе имају карактеристике које доприносе научним истраживањима:

- схватање свакодневног живота: ове збирке неријетко документују аспекте свакодневног живота, дајући глас обичним појединцима чије би приче иначе могле бити занемарене.

- боље разумијевање догађаја: пружајући личне погледе на историјске догађаје, ове збирке обогаћују разумијевање историје и нуде другачији поглед на прошлост.

²⁴ BA ARSBL 0209–001-029

²⁵ BA ARSBL 0209–011-048

²⁶ BA ARSBL 0209–001-001

²⁷ Verica M. Stošić, Vladan Vukliš, “Fragmenti za ljetopis Arhiva Bosanske Krajine 1974”, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, 10 (2018): 403–438.

- генеалогско истраживање: историчари и истраживачи се често ослањају на личне колекције сјећања да би пратили поријекло и открили приче о прецима.

- промовисање културног наслеђа: ове збирке чувају културне праксе, традиције и локалне карактеристике, доприносећи очувању нематеријалног културног наслеђа.

Литература

- ЂОРЂЕВИЋ, Бојан. Научна конференција Библиоинфо – 55 година од покретања наставе библиотекарства на високошколском нивоу, Београд 2017
- Зборник 6, Студије архивске и мемоарске грађе о историји Јевреја у Београду, Јеврејски историјски музеј – Београд, 1992.
- КОСТИЋ, Лариса М. “Мемоарска и епистоларна грађа као извор за књижевну историју: архивстичко-документалистички приступ” (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 2023)
- Priručnik iz arhivistike, glavni urednik: Bernard Stulli, Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije, Zagreb 1977.
- СТОШИЋ, Verica M.; VUKLIŠ, Vladan. “Fragmenti za ljetopis Arhiva Bosanske Krajine 1974”, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, 10 (2018)
- ŠLIBAR, Ana. Memoarska građa u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 7 No. 3, 1975.